

Az erdélyi szász polgári öntudat kialakulása XVI—XVII. század

Az erdélyi szászok politikai magatartása és gondolkodásmódja társadalmi és etnikai helyzetük függvénye volt, ami csak az egész feudalizmus kori Erdély helyzetének ismerete alapján érthető meg. Közép- és Kelet-Európa főképpen nemességből és jobbágyiságból összetevődő feudális társadalmában a szabad erdélyi szászok és székelyek kivételt képeztek, fejlődésük sokban eltért az általánostól, és hosszú századokon át küzdeniük kellett kiváltságaik megvédéséért és a feudalizálódás ellen. A szabad parasztság magas számaránya a szászoknál és a székelyeknél egyaránt kimutatható. Az előbbieknél azonban az adóösszeg előteremtésére szolgáló föld- és kézműves munka uralkodó jellege, az utóbbiaknál pedig a katonai kötelezettség lényeges különbséget teremtettek közöttük nemcsak az életmód, hanem az ideológia és a politikai magatartás terén is.

A II. Géza király (1141—1161) uralkodása alatt behívott, zömében paraszti eredetű szászok között korán megkezdődött a társadalmi rétegződés. Már az őshazájában kialakult flamand, frank és vallon kisnemesség Erdélyben a települések élén álló lakótorokból és a falusi bírókból kinövő gerébséggel bővült. A gerébek már a XIII. században nemesi életmódot folytattak, és két-három század alatt beolvadtak a magyar nemességbe. A szász gerébség nemesi öntudata következtében mind kevesebb kapcsolatot tartott fenn Királyföld polgáraival és szabad parasztjaival, még kevesebbet a részben általa nemesi földre telepített falvak szász jobbágyiságával.

A Királyföldön már a XIII. században kifejlődő városok kézműveiből és később a szomszédos román vajdaságokkal, valamint a nyugati országgrészekkel kereskedelmet folytató árusokból korán kezdett kialakulni a *szász polgárság*. A XIII—XIV. század folyamán a szász kézművesek és kereskedők nemcsak a Királyföld kulcsos és mezővárosait virágoztatták fel, hanem a megyei területek bányász- és kézműves-településeinek fejlődéséhez is hozzájárultak. A szász parasztok tömeges városba költözésével számbelileg és gazdaságilag is izmosodó polgárság eleinte a gerébek mintájára a feudalizálódás útján kereste a társadalmi felemelkedés lehetőségét, a XV—XVI. században azonban öntudata megerősödött, és kész volt jogai védelmére.

II. András király 1224-ben kiadott kiváltságlevele, az ún. *Andreanum* többek között megengedte az Erdélybe behívott szászoknak vagy hospeseknek, hogy egy külön megyében telepedjenek le, a szebeni ispánt, comest vagy grófot, valamint a szebeni Szent László prépostság előljáróját azonban a király eleinte a magyarországi főnemesek és főpapok közül nevezte ki. Az *Andreanum* — a szászok *Magna Chartája* — értelmében a Szeben megyei szászok kedvező közjogi helyzetbe kerültek: a szebeni ispánság lakossága szabadon választhatta tisztségviselőit és plébánosait. Az autonóm ítélkezési jog szerint idegen bírónak nem volt beleszólása az igazságszolgáltatásba, az ispánság falvait nem lehetett eladományozni, az ott lakó kereskedők pedig szabadon közlekedhettek. A szabadságlevél pontosan meghatározta a szebeni szászok adófizetési kvótáját, hadi szolgálatait, valamint a király és főemberei elszállásolásának kötelezettségét. Később a területileg megnagyobbodott Szeben megye (Comitatus Zibiniensis) neve népetimológia útján (Zibin = Cibin = Sieben + Burg) „Siebenbürgen“, azaz „Hétfélföld“ lett, ami mai napig nemcsak egész Erdély német, de cseh, lengyel, orosz neve is (Zemlja Szedmogradzska).

A bábolnai felkelés (1437) alkalmával egész Erdélyben polarizálódnak az osztályérdekek. Ekkor alakul ki a rendi értelemben vett *Natio Saxonica* mint az *Unio Trium Nationum* tagja. A XV. században, eltekintve az anyanyelvi különbségtől, még kevés ütközőfelület volt az erdélyi három rendi nemzet között, 1526 után azonban a Habsburg—Zápolya trónviszály komolyan elmérgesítette a rendek közötti viszonyt. A dinasztikus ellentét fokozatosan kihathat a magyar—szász kapcsolatokra is, amit a reformáció után a vallási és az egyre tudatosabbá váló származási különbözőség is elmélyített. Ideológiai téren döntő fordulatot jelentett az 1564-es esztendő, amikor a szászok evangélikusok maradtak, a magyarok többsége pedig református, majd részben unitárius lett. A szász polgárság által vezetett *Universitas* leginkább az erdélyi országgyűléseken fejtett ki *politikai tevékenységet*,

a reformáció századától kezdve azonban lassan kialakul az önálló erdélyi szász polgári ideológia és öntudat is.

A XVI—XVII. században a központosító fejedelmi politika, valamint a rendi csatározások folyamányaként kifejlődött és megszilárdult az erdélyi szász rendi nemzet fogalma. Ezt a politikai és jogi entitást a következő főbb vonások jellemezték:

1. A szász rendi nemzet elsősorban az erdélyi alkotmányból, az Unio Trium Nationumból kirekesztettek felé határolta el magát. Bár a szász patríciusok gazdaságilag hasznát vették a királyföldi románoknak, nem ismerték el politikai egyenjogúságukat. Általában ellenségesen viselkedtek a városokban letelepedett görög, örmény és zsidó kereskedőkkel szemben is, akik főleg kereskedelmi szempontból veszélyeztették a szász érdekeket.

2. A XVI. század folyamán Alvinc mezőváros és uradalma, majd Kolozsvár elszakadt a Királyföldtől, s ezután csak a királyföldi evangélikus vallású szászokra korlátozták a szász feudális rend politikai érdekszféráját. A szász városi és falusi szabályrendeletek (statutumok) tiltották a megyei területeken lakó nemesek vagy jobbágyságok betelepülését a Királyföldre, függetlenül attól, hogy szász, román vagy magyar volt-e az illető. A számos országgyűlési szász posztulátumban semmi nyomát nem találjuk annak, hogy az Universitas a szász jobbágyság vagy a megyei mezővárosok (Szászrégen, Nagyenyed, Vízakna) szász polgárainak érdekében szót emelt volna.

3. A gyakori erdélyi belháborúk és rendi küzdelmek következtében a szász natio érdekei sok vonatkozásban eltértek és sokszor ellentétesek voltak a nemesség vagy a székelység érdekeivel.

4. A szászok nem szöveterkeztek a királyföldi magyarokkal sem, mivel ez utóbbiak a társadalmi felemelkedést a nemesítés útján igyekeztek elérni (például a kőhalomszéki Kóbor és Halmágy egyes lakói). „Cselekeszik ezt is némelyek a regius funduson — olvassuk a szászok 1664. november 6-án benyújtott posztulátumában — kivált némely magyar falubeliek, casu quo afféle falusi alkalmatosság alól felszabadulván és in persona nobilitáltatván is, azután azon regius funduson levő házakat, telekeket és hozzá való mezei örökségeket privilegiumunk ellen a nemes ország adójának ez iránt is kisebbedésével eximáltatják és bírni is úgy akarják.“ (Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. XIII. Bp., 1888. 362. — A továbbiakban: EOE.)

5. A XVII. század folyamán egyre jobban megerősödött a királyföldi városi szászok polgári jellege. A XVI. század folyamán még szinte minden szász vezető tisztségviselő nemesi rangú volt, és sok közülük birtokos nemes is. A XVII. század derekán ez a helyzet alaposan megváltozott, s ebben a korszakban már csak elvétve akadt királyföldi szász nemes. Maga a Hétbírának nevezett nemesi uradalom is, a szász Universitas birtoka, sokat veszített nagyságából és jelentőségéből. Különösen a birtokszerző I. Rákóczi György fejedelem gyakorolta azt a szokást, hogy a szászok elkövette kihágásokat birtokuk elkobzásával büntette. A hűbéri és dézsmajvédelmekből élő tisztségviselő patríciusok uralma azonban mind a Hétbírák uradalmában, mind a királyföldi szász városokban tovább erősödött a föld- és kézműves réteg rovására.

6. Habár a szász Universitas rendi jogai védelmében gyakran összetűzött a nemesekkel és a székelyekkel, de akár a fejedelemmel is, végső soron mégis kiváltságos feudális státus volt: alapvető érdekei megegyeztek az ország másik két nemesi rendjének érdekeivel. Ez különösen a belső osztályharok alkalmával volt látható, például az 1645—1646. évi plebejusfelkelés idején, amikor a feudális Universitas a fejedelem segítségét kérte szász anyanyelvű polgártársai ellen.

7. Annak ellenére, hogy a Királyföld lakosságának zömét a falusi és mezővárosi földműves szabad parasztság alkotta, a szász feudális rend vezetése polgárok kezében volt. Az országgyűléseken védtek ugyan a parasztság gazdasági érdekeit, de arra kísérlet sem történt, hogy ők is beleszólhassanak az Universitas ügyeibe.

8. A szász rendi társadalom az erdélyi fejedelemség tagjának tekintette magát, ezért céltalanul nem is folytatott önálló külpolitikai tevékenységet. Csak arról van tudomásunk, hogy Báthori Gábor korában a szászok megbízottai hivatalosan is kérték a szomszéd hatalmak (a Habsburg-birodalom és a török Porta) védelmét.

9. A polgárságból és szabad parasztságból ötvöződött, evangélikus vallású szászokot éles vallási, társadalmi és nyelvi — pontosabban: nyelvjárási — válaszfalak határolták el a „németektől“, illetve a katolikus osztrákoktól és a német birodalom alattvalóitól. A főleg háborús időkben foglalóként és sarcolóként megismert Habsburg-zsoldosokat a szászok „Moser“-nek gúnyolták. Noha az 1688 után Erdélyben berendezkedő Habsburg-uralom a saját céljaira akarta felhasználni a

szász rendi natiót vezető patriciusokat, a szász nép többsége nem tartotta magát németnek; az 1688-as brassói Habsburg-ellenes felkelést éppen a szászok császárgyűléte okozta. (Maja Philippi: *Răscoala braşovenilor în 1688*. In: *Studii de istorie a naţionalităţilor conlocuitoare din România şi a înfrăţirii lor cu naţiunea română. Naţionalitatea germană*. II. Buc., 1981. 9—36.)

A szászok különálló politikai és társadalmi fejlődése természetesen szellemi-ideológiai téren is megnyilvánult. Az önálló Erdély megalakulásáig nincs tudomásunk arról, hogy szász humanisták vagy más értelmiségiek az erdélyi szászok eredetét kutatták volna, vagy szóba került volna a nemességétől eltérő fejlődésük. Christian Pomarius 1546-ban ki is jelenti, hogy az ő koráig csak a nemesség történelmével foglalkoztak, s ezekben a munkákban nem említették meg a szász polgárságot. A nemesi származású gerébek, a nemesi rangot kapott gazdag polgárok vagy a központi hatalom és a püspökségek szolgálatában álló humanisták pályafutása, gondolkodásmódja, törekvése és eszménye nagy vonalakban megegyezett a magyar és nem magyar nemesség „hungarus” ideológiájával. (Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk., 1979. 75.) A beszercei születésű Martin Brenner szász humanista 1543-ban Révai Ferenc nádorhoz intézett levelében minden fenntartás nélkül ír „nemzetünk eredetéről”, és a magyarokkal közös származásának tartja magát. Az a véleménye, hogy a közös haza történetének kiadása dicső feladat, Hunyadi János a legnagyobb törökverő hős, a legdicsőbb király pedig Mátyás volt. S mindezt Bécsben írja 1543. szeptember 1-én, Ferdinánd király nádorának.

1543-ban tehát egy erdélyi szász származású humanista számára „a két Pannóniában” egy — persze feudális értelemben vett — nemzet létezett, amelynek ősei a Meotiszi-mocsarak vidékéről jöttek Európába.

Más szász értelmiség és vezető politikus gondolkodásmódja sem térhetett el lényegesen a Brenner által megfogalmazottaktól. Buda eleste (1541) és az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása után azonban néhány évtized elég volt ahhoz, hogy ebből az egységes „hungarus” ideológiából két élesen eltérő, sőt egymással összeegyeztethetetlen elképzelés alakuljon ki. Az okokat már érintettem: dinasztikus és rendi ellentétek, a reformáció különböző, egymással versengő ágazatainak elfogadása. Eszmeileg és jogilag egyfelől a Werbőczy-féle *Tripartitum*-ra való támaszkodás, másfelől az önálló szász törvénykezés kidolgozása azt eredményezte, hogy a nemesi és a szász ideológia más-más „hullámhosszon” működött, egymást nem értette meg. Jóllehet tanulmányom tárgya a szász politikai gondolkodás nyomán következő, éppen ennek megértése érdekében feltétlenül szükséges, hogy a *nemesi ideológia* érveit is röviden számba vegyük, ez esetben elsősorban a nemességnek a szász polgárságról kialakult értékelését.

Az 1568. évi kolozsvári vitában a magyar polgárság a nemesi felfogás értelmében parasztszármazásúaknak tartja a szászokat: „Ez országban az magyar fő nemzet és fő az birodalomban is [...] az z azok pedig csak profugusok voltak. Ti csak ex permissione ungarorum vagytok az országban, kiváltképpen pedig itt Kolosváratt még mikor sem az megyés egyház, sem az kerítés nem volt, mikor ti oda telepettek csak folnagytok volt ti néktek, még csak judiciális autoritásotok sem volt, criminalis causaban homicidiumot, furtumot és egyéb maleficiumot nem volt szabad megítélnetek [...] az magyarok tettek civisekké itt titeket Kolosváratt, mert vilanusok, rusticusok voltatok az előtt és annál is alábbvalóak, mert az paraszt bíró is ítél criminalis causát, de ti nem ítélhetetek.”

A nemesi ideológia megfogalmazói a legtöbb esetben nem erdélyiek, hanem délvideki menekültek voltak, akik a *Tripartitum* szellemében nevelkedtek. A mohácsi csata után Kolozsvárra menekült délvidekiek megfékeztek, majd megállították az ottani magyar polgárok kezdődő elszázasodását, ami azonban, éppen a kolozsvári viták miatt, a többi szász városban felfokozódott. „Mikor bírát, polgárt akarnak tenni — olvassuk a kolozsvári magyarok panaszait 1568-ból —, házokba gyűlést tesznek, tanácsházon kívül végzik még az előtt egy hónappal, ki légyen bíró, ki polgár [...], avagy olyanokat tesznek magyar gyanánt, kiknek minden nemzetek, feleségek, gyermekeik mind szászok és magyarul is alig tudnak. Az magyarországit pediglen megvetik, azzal adnak okot hozzája, hogy nem kolosvári, ők köztök pedig legkevésbé vagyon kolosvári, hanem mind falvakból valóak és inkább mint novitiusok.” (Benczédi Gergely [közlő]: *A kolozsvári magyarok panaszja a kolozsvári szászok ellen 1568-ban*. Keresztény Magvető, 1880. 20:25—30.)

A társadalmi és nyelvi ellentétek hamarosan behatoltak a társadalom alsóbb rétegeibe is. 1550-ben Fráter György törvényszéke elé került Daczo Pál és Béli Ferenc székely nemesek szolgáinak ügye. Egy barcasági szász faluban a székely szolgák egy lagziban, a kellesténél többet öntvén a garatra, a vendégeket bestye szászoknak (Besthe zaaz) szidalmazták, majd onnan Brassó Bolonya nevű külvárosába menve egy székely kobzosra akadtak, akit nem akartak a szászok között hagyni,

hanem magukkal akarták vinni a Székelyföldre, de mikor ez nem ment velük, bántalmazták és hangszerét összetörték. Tovább menve egy szász szolgát ismét bestye németnek (Bestia Germane) neveztek, és több hasonló kihágást is elkövettek, miközben kardot rántottak, de csak ők sebesültek meg, míg végül Brassó városa karóba húzatta őket. (*Székely Oklevéltár* III. Kvár, 1890. 300—303.)

A művelt értelmiségiek sem vélekedtek különbül a szászokról. Kassai Dávid Zsigmond magyar humanista 1585—1588 között Giorgio Blandrata fejedelmi orvos kíséretében Brassóban járt, és betegsége miatt néhány hetet itt töltött. Brassóból Kovacsóczy Farkasnak ír egy latin nyelvű levelet, melyből pontosan tükröződik a nemesi rangú értelmiség réteg magatartása a szászokkal szemben. „Ne hogy azonban azt hidd — írja Dávid Brassóból —, miszerint én büszkeségemet egészen félretettem. Tudd meg, hogy muzsámat ama szász Lucullushoz — bár Te tanácsold — könyörögni soha el nem küldöm, ha halmom kéne is. Nem olyan a nemessége s nem olyan a píra a szász muzsáknak, hogy bárkinek a köznépből helyt álljanak. A bíróra nem haragszom, mert az jóra való ember, megteszi a kötelességét amennyire nemzetségbeli ember teheti. Nem is leszek háládatlan ha főfogóyulok. [...] Könynyen gondolhatja Nagyságod, mily nagy kiadásaim vannak. Legalább csak tüzelőfával segítenének a brassaiak, kiknél én, őszintén mondom, piszkosabb népet nem láttam. Különben az egész szászság ily hihetetlen zsuGORISÁGU s a brassaiak is csak nemzetük bűnében leledzenek.” (Károlyi Árpád: *Egy adat Erdély társadalmi és irodalmi életéből*. Századok, 1877. 878—879.)

A legkihangsúlyozottabb polgárelles magatartást a nemesi ideológiában fedezhetjük fel. Különösen a Báthori István halála (1586) utáni rendi uralmat használták ki a birtokaikat a szászok és székelyek rovására is gyarapítani akaró nemesek.

A XVI—XVII. századforduló történelmi vihara sokszor ellentétes táborba sodorta az erdélyi rendeket. A háborús időkben életmentő cselekedet volt a fallal kerített városokba való menekülés. Ezt a szász városok eljárásai rendszerint nem engedélyezték, ezért gyakran az is előfordult, hogy a nemesi hadak erőszakkal elfoglaltak egy-egy kulcsos várost. A kerített városokba való befogadás és különösen a városi házak vagy más ingatlanok vétele az egész XVII. század folyamán egyik fő tárgya volt a nemesi—szász vitának.

Amíg számos nemes úgy gondolta, hogy a szászok kötelessége őket városaikba befogadni, voltak olyan magyar polgárok, akik saját városuk megerősítését javasolták. Borsos Tamás az 1601-es év eseményeiről ír, és a következőket mondja: „Ekkor semmi kastélya-vára nem lévén [Maros]Vásárhelynek, az város népének az jova mind széllel imide-amoda elbudostunk vala. Ekkor is én voltam az bíró, Báthori Zsigmondhoz bémentem vala Brassóba, hogy bizonyost meglássam, ha élé és ott vagyon-é. [...] 1602-ben Basta hajdúinak beütéseitől] újjobban megrettenvén, az város népe mind elfuta, ki hová látá; az színe és elei az város népének befutánk-búdosánk Brassóba, azhol — Isten jót adjon az brassaiaknak — nagy böcsülettel fogadtak és kedveztek. Látván ott is, hogy az idegen helyen csak nyomorúság dolgunk, Nagy Szabó Mihállyal addig tartánk ketten tanácsot, s addig méregetők Brassónak az kőfalát, hogy ha valami erősséget tudánk csinálni az elégett s pusztult sok heabavaló templomokból és kőfalakból [...] hogy hazatértük után] az elégett klastromot kastély formára kezdenük építeni. Kinek fundálására az sok kóborló ellenség miatt nappal csak hozza sem férhettünk, hanem egy éjjel szép holdvilágon elfundálúk [...]. Melyet látván az Brassóban lakó némely fő atyánkfiai [...], úgy jövének haza Brassóból az kész várba.” (Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Emlékiratok, levelek. Buk., 1968. 49—50.)

A nemesi felfogással párhuzamosan s azzal sokszor ellentétben kialakult egy magyar polgári nézet is, mely a szász polgároknak nem ellenséget vagy vetélytársat, hanem támaszt, eszmei elvtársat és sok esetben követendő eszményképet látott. Bár nemesi származású és Erdély fejedelme volt, Bethlen Gábor a központi uralom érdekében, dacolva a nemesi előítéletekkel, nagyra becsülte a szász polgárokat, elismerte a szász kézművesek ügyességét, és maradéktalanul visszaállította a szász rendi natio jogait.

A nemesi felfogás káros voltát és a polgári fejlődés elhanyagolását legélesebben nem is a szászok, hanem a kiváló magyar történétíró, Szamosközy István ítélte el a legélesebben. A polgári út hasznosságát hangsúlyozó történész a XVI—XVII. századforduló eseményeit a következő szavakkal elemzi: „De mit is beszélök? Mit panaszkodom? A mostani és a korábbi idők fejedelmeit miféle szörnyű káromlások közepette említsem? Fejedelmeink, nem átalom minden bűnnél kárhözatosabb tnyaságotokat gyalázni. Békében nem építettetek falakat, melyeket háborúban használhattatok, békében élvezhettetek volna. Nem [emeltetek] erősségeket, amelyek mind magatokat, mind utódaitokat ékesítették és oltalmazták volna. Mint az oktan

állatok, az ellenség csapását nem kőfalakkal, inkább ön-testetekkel akartátok fel-fogni, [azt választottátok, hogy] az ágyúk a melleteket, nem a falakat szaggassák keresztül. [...]

Amit csak Magyarország királyainak bűnös tehetetlenségéről elmondottam, ugyanazt kell elmondanom ostoba polgáraitól is. Van néhány magyar város, melyeket a régi királyok tekintélyes kiváltságokkal és roppant kedvezésekkel halmoztak el, mint például a Szamos folyó menti Dés, az Aranyos partján Torda, a Maros mellett Déva, Székelyvásárhely és még több erdélyi helység, továbbá az egész Székelyföld. Mindezeket a kedvezések és kiváltságok révén, a magánosok szorgalmával és közös segítséggel kezdettől fogva tisztességes és igazi városokká lehetett volna kiépíteni. Mégis, ha végignézzünk rajtuk, elmondhatjuk, hogy nem városok azok, hanem árkádiai legelők. [...] Nem polgár-polgárok, nem lett volna szabad megfedkeznetek, most is alig nyiladozó szemeket föl kellett volna nyitnotok, föl kellett volna figyelnetek arra, hogy olyan csupaszok vagyunk, mint Ádám volt a paradicsomban; ebben az egykor dúsgazdag országban mindenféle ellenséges erőszaknak ki vagyunk téve; sem árokkal, sem sánccal, sem falakkal körül nem vett falvainkban, mint az állatok, ki vagyunk szolgáltatva az ölésnek, rablásnak." (*Humanista történetírók*. Bp., 1977. 555—565.)

Az erdélyi polgári szász ideológia kettős célt követett: egyfelől elméletileg igazolta a polgári élet- és gondolkodásmód helyességét, másrészt pedig kivédeni igyekezett az ellene irányuló nemesi támadásokat és sérelmeket.

1. A szász társadalmi gondolkodás nagy érdeme, hogy vállalta a *termelők, az egyszerű kézművesek érdekvédelmét*. Heltai Gáspár és Albert Huet írásaiban, a kolozsvári szászok *Responsiójában* a munka humanista dicsérete csillan fel. Ebben azonban nem említik a földművelő paraszt munkáját, ugyanis a szász székek és kerületek vezetése is kizárólag a — részben nemesi rangú — patríciusok, valamint a kézművesek kiváltsága volt.

A termelőmunka dicsérete, a kézműves polgárok érdekképviselése azonban nemcsak a nemesi, de az intellektuális humanizmus részéről is jelentős haladást jelent. Valentin Krauss brassói születésű szász humanista a XV. század legvégén Conrad Celtis német vándorhumanistának beszámol hazai benyomásairól: „Pátriám csupán azért az egyért tetszik nekem — írja 1499. december 24-én —, mert a mindennapi megélhetés igen olcsón biztosítható [...] A honfitársak meglehetősen bárdolatlanok, különösen akik nem forgolódtak még németek vagy más idegen nemzet fiai között.” Második, 1500. február 25-én kelt levelében Krauss visszakívánczik a császárváros humanista környezetébe: „Ha megfogadtam volna uraságod tanácsát, a könyveimet Bécsben hagyttam volna, rajta lennék, hogy már a jövő esztendőben visszamenjek Bécsbe, amit végül is meg fogok tenni, ha föl nem emelik fizetésemet. Mert mindenféle ígéretekkel vezettek félre engem. Undorodom attól, hogy azok közt a honfitársaim közt éljem le életemet, akik barbárabbak a többi szászoknál.” (*Magyar humanisták levelei*. XV—XVI. század. Közreadja V. Kovács Sándor. Bp., 1971. 443—445.)

A XVI—XVII. század fordulóján a szászok bibliai idézetekkel támasztják alá a munka fontosságát és szükségességét, azt, hogy a madár repülésre, az ember pedig munkára van teremtve. Albert Huet még azt is hangoztatja, hogy a császárok, királyok és fejedelmek között is voltak ügyes, mesterséget űző emberek.

2. A nemesi és a székely rendektől eltérően, a szászok *nem tartották magukat a vitézli rend tagjainak*. Habár nagy jelentőséget tulajdonítottak harcok őseik tetteinek, azonban már a XVI—XVII. században fő erényük a hasznos termelőmunka és nem a katonaság volt. „Nem hajdú, nem katona, hanem mi adtuk esztendőként az hatalmas császárnak az adót” — írja Michael Weiss 1612-ben a szultán követének. A török beutések és általában a gyakori hadjáratok a szászokat is, akarva, nem akarva, harcosokká kényszerítették. Huet kihangsúlyozza a szászok küzdőeréjét, Weiss pedig 1612-ben azt válaszolja a Brassót ostromló vitézi rendnek, hogy „erővel vitézé töttek bennünket, a kalmárok, zabók, vargák, zúcsók közül vitézt mutat [kegyelmeteknek]...”

3. A szász polgári öntudat természetesen összeférhetetlen volt a *nemesi kiváltságokkal*, az ősök érdemeire hivatkozó hivalkodással. Habár nem Szamosközy szókimondásával, a szász humanisták is elítélték a dülő, fosztogató, sarcoló nemesi életmódot. A XVI. század derekán élt Christian Schesaeus szász humanista számára a „vera nobilitas” nem az öröklött címer vagy rang, hiszen minden ember egyenlőnek születik, és csak az érvényes tulajdonságok tehetik nemessé: „Senkisémben bár, csak az, akit a vad élet és a rossz erkölcsök jellemeznek s a műveletlenekhez és bárdolatlanokhoz tesznek hasonlóvá.” Schesaeus elítéli a gőgös nemeseiket, akik csak őseik érdemeire hivatkoznak, s magáévá teszi az ókori mondást: „Sola virtus nobilitat” — csak az erény nemesít.

A szász humanisták szépirodalmi — de nem politikai — írásaiban a nemesi gőg és a gazdagság megvetése mellett néha még a jobbágysággal szembeni rokonszenv is felvillan. Christian Schesaeus az 1556-os kolozsvári országgyűlésről írva megjegyzi, hogy semmit sem határoztak azon kívül, hogy régi gazdájukhoz kényszerítik az elszökött jobbágyokat. Erre Schesaeus így fakad ki: „Ne terheljék mérték-telenül a szerencsétlen jobbágyokat, állapíttassék meg a nehéz munka mértéke.” (Ileana Bitay: *Idei progresiste, umaniste in poemul „Ruinae Pannoniae” al lui Chr. Schesaeus.* In: *Sub semnul lui Cliv. Omagiu Acad. Șt. Pascu.* Cluj, 1974. 475—479.)

Heltai Gáspár, a kolozsvári szászok lelkipásztora fölüenyés gúnyval itéli el a főurak pazarló, fényűző életmódját. De nemcsak vádol, hanem programot is ad: a protestáns erkölcsstan alaptételét, a mértékletességet emeli erkölcsi értékrend-jének központjába. Szerinte a zsidók és a törökök azért olyan gazdagok, „mert munkálkodnak azok és amellett mértékletesen élnek”. Heltai erkölcsstani céltalál ir a részeges és tobzódó nemesekről, akiknek „a nagy tobzódás miatt elvesz a gyomra, megcsomószik a nyaka, meggörbed a háta, megtekenesül a hasa és megtántorodik a lába”, ugyanakkor pedig nem viselik gondját jobbágyaiknak. Megkapják a magukét a korrupt tisztartók is, akik nem törődnek a szegény ember nyomorúságával, csak saját erszényük megtömésére gondolnak, holott „a szegénynek csak meztelen teste, gyermeke és felesége marad, egyéb semmi”. Heltai szerint legnagyobb bűn a műveletlenség, a tanulásra és munkára való restség, az önelégültség, az üres, léha életmód, erkölcsi mintaképe pedig a szorgalmasan munkálkodó, mértékletesen élő, józan gondolkodású polgárság volt. A fényűzést, pazarló pompát, kicsapongást, tobzódást, hatalmaskodást és harácsolást pokolba küldő Heltai eszményképe a rend, a mérték tartás és józanág, a munkás életmód, a munkával szerzett magántulajdon tisztelete, azaz a polgári életszemlélet. (Bitskey István: *Hitviták tüzeiben.* Bp., 1978. 143—147.) Heltai társadalomszemlélete visszhangzik nagy vonalakban a XVI. század végén s a XVII. század elején tevékenykedő szász humanisták, politikusok (Albert Huet, Michael Weiss stb.) írásaiban is. A jobbágyok bajainak és sérelmeinek említését azonban mellőzik, hiszen a királyföldi szászok egyeteme maga is földesúr, és gyakran mint egyének is birtokos nemesek voltak. A kolozsvári szász prédikátorok (Christian Schesaeus, Heltai Gáspár) hívei többségükben a városban letelepedett szász jobbágyok voltak, ezeknek a novitiusoknak nevezett újdonsült polgároknak az érdekében emlegették a jobbágyokat szipolyozó nemeseket. A királyföldi szászok esetében pedig elsősorban a szász szabad parasztok és a céhes polgárok javait dúló, fosztogató nemeseket támadták.

4. A szászok politikai gondolkodása és elképzelése megegyezett az általános polgári felfogással: a központosító, az adózó polgárokat védő és megbecsülő, a belső rendre, valamint a külországgal való jó viszonyra vigyázó király vagy fejedelem (Hunyadi Mátyás, Báthori István, Bethlen Gábor) a kívánatos; a nemesi anarchia, a polgárok vagyonát elprédáló, a szászok kiváltságait lábbal tipró zászlósúr vagy fejedelem pedig ellenségné tekinthető. A szász politikai gondolkodásmód még a XVII. század elején is inkább a középkori királyság iránt érzett rokonszenvet, és csak kivételes esetekben, pl. Báthori Gábor korában, szeretett volna a fejedelemségtől független, töröknek vagy osztráknak adót fizető ispánság lenni. Albert Huet 1591-ben mondott beszédéből már kitűnik a török birodalom és a Habsburg-császárság közti egyensúlypolitika elfogadása, sőt dicsérete, ami köztudomásúlag a XVII. századi erdélyi fejedelmek fontos külpolitikai elve volt, mígnem azt II. Rákóczi György felelőtlen és meggondolatlan lengyelországi hadjárata fel nem borította.

5. A szász jogi gondolkodásnak alapvető eleme a jogfolytonosság hangsúlyozása volt. Közvetlenül az önálló erdélyi fejedelemség megalakulását követő időben a beszercei és a kolozsvári szász írók (Pomarius, Heltai) még nem említik a szászok II. Géza király által történt betelepítését Erdélybe. Albert Huet érdeme, hogy az 1580-as évektől kezdve már a szebeni városi rendtartásba is besorolták a II. András által megerősített szász privilégiumot, melyet az utána következő királyok és fejedelmek is elismertek. Az *Andreanum*, a szászok aranybullája a jogalapja a Királyföld különállásának, a szászok társadalmi és politikai szabadságának, így számukra a legnagyobb csapás lenne e kiváltságok mellőzése, azok lábbal tiprása.

6. A jogi folytonosság nyújtotta a legfontosabb alapot a szász polgári, birtok- és nemzetiségi, illetve nyelvi jogok biztosításához. Az *Andreanum* értelmében Királyföld a szászok kizárólagos birtoka, a királyi városokban és falvakban csak szász lehet ingatlanulajdonos, mindenki más csak ideiglenesen ott lakónak és csak birtok nélkülül zsellérnek tekintenek. Ezzel a szemlélettel volt lehetséges a céhek szász jellegének megtartása vagy az evangélikus egyház kizárólagos uralma.

7. A szász történelmi gondolkodást egyfelől a privilégiumok védelme, másfelől pedig a nemesi támadások kivédésének szükségessége táplálta. Mivel a ne-

mesi felfogás szerint a szászok őseit mint paraszt kóborlókat kegyelemből fogadták be az országba, ennek ellenkezőjét kellett kimutatni, mégpedig azt, hogy a szászok elődei régebben laknak Erdélyben, mint a nemesek, ők behívott vendégek és vitéz harcosok voltak, akik a tatárjárás alatt a végpusztulástól mentették meg mind a királyt, mind az egész királyságot.

Az erdélyi szászok eredetével és származásával foglalkozó humanista irodalomban több elmélet alakult ki:

a) az erdélyi szászok a németországi Saxoniából jöttek ide (Aeneas Sylvius Piccolomini, Hartmann Schedel);

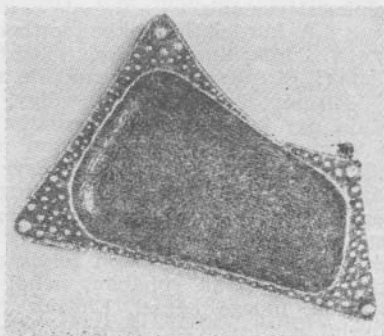
b) Widukind szász herceg pogány alattvalóinak utódai, akiket Nagy Károly parancsára telepítették Erdélybe (Bonfinius, Schesaeus, Pomarius, Heltai);

c) a szászok őseit II. Géza hívta be és telepítette le Erdélybe (Michael Ziegler, Thomas Bomelius, Johannes Honterus, Valentin Wagner, Martin Oltard, Johannes Oltard, Georg Reicherstorffer).

Christian Pomarius 1546-ban a Bonfinius-féle eredetelméletet ismertette, és azt tartotta helyesnek, jöllehet saját kezűleg rendezte el a szebeni levéltárban a II. András-féle privilégiumot megerősítő, Károly Róbert, I. Lajos és Mária királynő által kibocsátott okleveleket. A második szász bevándorlási hullám történetét Pomarius a szeptesi szász krónikából merítette, ebben azonban tudvalevőleg a IV. Béla által behívott szeptesi szászokról, nem pedig az erdélyiekről van szó. Heltai, aki magyarra fordította Bonfinius krónikáját, átvette a Nagy Károly-féle kényszertelepítés-elméletet, valamint azt a feltevést, hogy a szászokat IV. Béla hívta be az országba, és kiváltságos jogokat adományozott nekik. A Bonfinius—Pomarius—Heltai-féle téves elmélet még a Kolozsváron tanult Michael Weiss írásaiban is felbukkan, de szerinte a szászok már két tatárjárást — II. Géza és IV. Béla korában — vertek vissza.

A magukat a szittyáktól származtató nemesi magyar történetfelfogással szemben. Albert Huet nem elégedhetett meg a szászok késői, II. Géza korában történt behívásával, sem a Nagy Károly korabeli betelepítés elméletével, hiszen egyes historikusok szerint a szittyák vagy szkíták már azelőtt birtokolták Erdélyt. Ezért Huet nem fogadta el az oknyomozó brassói iskola megállapítását. Elméletét aztán több, XVII. századi szász történész is elfogadta (Andreas Scheiner: *Stammeskunde der Sachsen von Hermannstadt*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 1940. 63:159—175.), míg végre a század végén Valentin Franck von Franckenstein szakított a hiteles történelmi forrásmunkákkal ellentétes legendával.

8. A szász patríciusok nyilvános politikai állásfoglalásai a polgárság véleményét, a nemesekkel és a székelyekkel való unió elveinek betartását akaró előkelő, gazdag réteg magatartását tükrözték. A szászok kézműves és főleg paraszti tömegeiben azonban a helyzet merőben más volt, ők gyűlölték a nemességet, s ez sok esetben kifejezésre is jutott. Így például 1645—1646-ban Szebenben, majd 1680-ban Brassóban, amikor az ottani populusz széthányta az Apafi által adományozott és az ottani református templom építésére szánt építőanyagot, vagy 1679-ben, amikor a prázsmári szász parasztszék feldúlták Béli Pál bodolai várkastélyát. Ezt az izzó gyűlöletet az 1653. évi országgyűlésen, január 15-én tartott beszédében Orbai Ferenc a szász rendek szemére is vetette: „A szász annyira gyűlöli a nemest, hogy ha tehetné még a nevét is eltörölné. Saját szememmel láttam, mikor Ecelen a csinos kőből épült udvarháznak még az alapjait is elhordták.“ (EOE XIII. 455.)

Lokodi András fémdomborítása